

**TƏRBİYƏ TEXNOLOGİYALARI
ВОСПИТАТЕЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ
UPBRINGING TECHNOLOGIES**

UOT 371

**YENİYETMƏLƏRİN MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR RUHUNDA
TƏRBİYƏSİNDƏ TOLERANTLIQ AMİLİ****Gülarə Hüseynağa qızı Kərimova***Bakı Dövlət Universitetinin dosenti***ORCID:** 0009-0004-3372-9786**E-mail:** mansur.manerov@mail.ru

Açar sözlər: *tolerantlıq, sosial münasibətlər, dünyagörüşü, yeniyetmələr, cəmiyyətin mənəvi həyatı, təlim və tərbiyə*

Ключевые слова: *толерантность, социальные отношения, мировоззрение, подростки, нравственная жизнь общества, обучение и воспитание*

Key words: *tolerance, social relations, worldview, teenagers, moral life of society, education and upbringing*

Dünyaya münasibətin konkret ifadələri həyat fəaliyyətinin müxtəlif formalarında özünü bildirir. Bununla belə daha ümumi və universal nailiyyətli münasibət anlayışı əxlaq qaydalarında özünü bildirir. Birgə yaşayış qaydaları insan cəmiyyətində formalaşan ən qədim sosial ünsiyyət formalarıdır. Onlar dövrdən-dövrə dəyişir, tarixi xarakter daşıyır və bu günə kimi öz əhəmiyyətini saxlayır. Əxlaq qaydaları öyrənən elm sahəsi öz ümumiliynə görə həm sosial, həm də humanitar sahələrə yaxındır. Etika olaraq fəlsəfəyə, insan davranışında ifadə olunduğuna görə psixologiya və pedaqogika sahələrinə yaxındır. Ünsiyyətin səviyyələrindən asılı olaraq əxlaqi qaydalar daha mücərrəd, ya da ki, daha iradi-emosional xarakter daşıya bilər. Sosial münasibətləri sosial institut baxımından ümumi daşıyıcısı, məlum olduğu kimi, mədəniyyətdir. Mədəniyyət insan fəaliyyətinin məhsulu olaraq insan həyatının məzmunu, tərz və üslubudur. Yeniyetmələrdə formalaşan milli-mənəvi dəyərlər sırasında tolerantlıq sözün geniş mənasında başlıca dəyər və normalardan biridir. Ünsiyyətdə, hər hansı bir hadisəyə münasibətdə, davranış qaydalarında tolerantlıq, yəni dözümlülük aparıcı tərəf kimi çıxış edir.

Məlumdur ki, sosial münasibətlər, yaxud sözün ümumi mənasında ünsiyyət mədəni təsisatlar və təşkilatlar vasitəsilə həyata keçirilirsə, burada ünsiyyətin əxlaqi-praktiki reallaşması yolları var. Burada bir çox real həyatdan doğan amillərlə yanaşı daha ümumi, ümumbəşəri amallara və tələblərə cavab verən bir əsas göstərilməlidir nə dərəcədə qarşılıqlı anlaşma təmin olunur və hansı yollarla? İnsanın əldə etdiyi ən böyük nemətlərdən biri - şəxsi azadlıqdır. İnsan ləyaqətini təmin edən azadlıqlar ilk növbədə qarşı tərəfin dözümlü, səbirli, obyektiv və xeyirxah olmasını tələb edir.

Tarix boyu bu xüsusiyyətlər mütəfəkkirlərin yaradıcılığında, peyğəmbərlərin moizələrində, siyasi xadimlərin idarəçilik üsullarında da nəzərə alınır və gözlənilirdi.

Aydındır ki, ən ümumi şəkildə insan iradəsini və mənəvi durumunu ifadə edən bu keyfiyyətlər istənilən tarixi mərhələdə özünə yer tapıb inkişaf etdirilirdi. Bu prosesi izləmək üçün

fəlsəfi ideyaların formalaşması və cərəyan etməsi tarixinə müraciət etmək lazımdır. Söhbət gedən anlayışla bağlı ətraflı məlumat verməliyik ki, konkret olaraq insanın müəyyən sosial tələbatları ödəyən və insan-dünya münasibətlərini ifadə edən bunun mahiyyətini tam dolğunluğu ilə ifadə edək. Burada tolerantlıq anlayışını nəzərdə tutaraq, göstərmək istəyirik ki, digər çoxsaylı mənəvi anlayışlar sırasında bunun yeri necə təyin oluna bilər.

Dözümlülüyü bildiren bu anlayış insanların qarşılıqlı ünsiyyət prosesində bir-birinə olan münasibətlərini tənzimləyən, onların xarakterini təyin edən bir haldır, yanaşma tərzidir. Belə şəkildə münasibətlərin qurulmasının bir çox səbəbləri var. İnsan sosial varlıq olaraq, hələ J.J. Russonun qeyd etdiyi kimi, öz hüquqlarının bir hissəsindən imtina etmişdi ki, digərləri cəmiyyətdə təmin olunsun. Ən dərin, baza xarakterli səbəbi məhz budur. Digər səbəblər də var ki, hansılar mövcud vəziyyətin qiymətləndirilməsindən, insan xasiyyətindən, qarşıya qoyulan vəzifələrdən asılı olaraq həmin yanaşmadan istifadəsini zəruri edir. Fəaliyyət sahəsindən asılı olaraq bu ünsiyyət tərzini müxtəlif şəkildə və formada istifadə oluna bilər, insanların sosial həyat formaları zəngindir, tarix boyu daima bir-birini əvəz edir. Bu baxımından ünsiyyətin (münasibətin, yanaşmanın) qurulmasında tolerantlıq bir yanaşma olaraq müxtəlif şəkildə təzahür edir.

Tarix göstərir ki, insanların ünsiyyətinə təsir edən amillərdən asılı olaraq, burada dözümlülük dərəcəsi az və ya çox ola bilər, bu da sosial münasibətlərin xarakterindən, cəmiyyətin inkişaf mərhələsindən əsaslı şəkildə asılıdır. Tolerantlığı müasir dövrdə daha çox siyasi, dini, mənəvi-əxlaqi münasibətlərdə axtarır və təhlil edirlər. Pedaqogika baxımından bu sosial hadisəni daha ümumi şəkildə götürülən mədəniyyət çərçivəsində onun ifadə tərzini və xarakterini öyrənmək olar. Onda biz tolerantlıq hadisəsinin yeniyetmənin dünyagörüşündə tutduğu yeri təyin etməklə onun insan həyatında oynadığı rolu da müəyyən etmiş oluruq. Mədəniyyət sivilizasiyanın inkişafının qanunauyğun yekunu, nəticəsidir. Bu baxımından tolerantlıq ümumbəşəri dəyər olaraq hər bir mədəniyyətdə özünəməxsus şəkildə ifadə olunur. Burada mədəniyyət dedikdə biz həyat tərzini, mənəvi dəyərlərə və normalara söykənən cəmiyyətin tarixi inkişaf mərhələsini nəzərdə tuturuq. Pedaqoji təhlil tələb edir ki, burada əsas diqqət mənəvi sahəyə yetirilsin. Sırf insani münasibətlərini özündə əks etdirən bu anlayış mənəvi mədəniyyətin sahələri olan əxlaq, estetika, din, təhsil, elm, ailə, siyasət kimi sosial təsisatlarda tolerantlıqla bağlı ünsiyyət formaları axtarmalı və təhlil olunmalıdır.

Tolerantlıq əslində insana xas olan davranış və düşüncə tərzini ifadə edərək bir çox tədqiqat sahələrini əhatə edir - psixologiyayı, sosiologiyayı, antropologiyayı, pedaqogikanı və s. Bu mənada tədqiqatda ciddi sədd yaratmaq çətinliyi nəzərə alınmalıdır. Digər tərəfdən, insanın yaratdığı mənəvi sahələrin sayı artdıqca, fəlsəfənin də tədqiqat dairəsi genişlənir, bu da axtarıqları bir qədər də məsuliyyətli və çətin edir.

Tədqiqatçılar tərəfindən tolerantlığın fenomenologiyası öyrənilmiş və bu anlayışa aydınlıq gətirilmişdir; tolerantlığın özünü reallaşdıran şəxsiyyətin inkişafı üçün şərt kimi nəzərdən keçirilməsi əsaslandırıldı; təhsilin mənəvi prioritetləri sistemində tolerantlığın yeri müəyyən edilib; tolerantlıq təhsili modelinin sistem komponentləri seçilərək onlar arasında funksional əlaqələrin qurulması yolları araşdırılmışdır.

Tarix göstərir ki, hər bir dövrün özünə xas olan sistemləşdirilmiş və ümumrasional əsasları olan dünyagörüşü var. Burada sistemlilik dərəcəsi dövrdən dövrə artır. Bunu fəlsəfə tarixinin inkişaf mərhələlərinin hər birində izləmək olar. Qədim inanclar, təbiətə emosional kortəbii

münasibət tədrisən rasionel tərakkürün üzərində qurulan və insanın özünə doğru irəliləyən dünyagörüşü ilə əvəz olunmuşdur. Həm də ünsiyyət tərzinə təsir edən amillər sırasında cəmiyyətdə hökm sürən ümumi idraki xüsusiyyətlər, mənəvi ab-hava, icma, milli və ya etnik identiklik növləri olmuşdur, indi isə daha konkret olaraq fəlsəfə tarixinin ayrı-ayrı mərhələlərinə müraciət edək. Bunu da qeyd edək ki, insan tərakküründə elmi əsas və başlanğıc rasionel tərakkürün imkanları artdıqca hər hansı bir münasibətin qurulması prosesi də daha dərinədən dərk olunur və səbəb-nəticə münasibətləri baxımından qiymətləndirilir.

İnsan həyatı olduqca mürəkkəb və rəngarəngdir. Bu baxımından burada, həm fərdi həyatda, həm ictimai fəaliyyət sahələrində fəlsəfi ümumiləşdirmələr əsasında fəlsəfi məzmunu axtarmaq olduqca çətin bir məsələdir. Ünsiyyət tərzini olan tolerantlığı fəlsəfi bilik kontekstində axtararkən unutmamaq olmur ki, burada bir çox yalnız insana xas olan psixi və intellektual sahələr də nəzərə alınmalıdır. Yəni bu məzmunu biz əsasən antropoloji və əxlaqi-etik sahələrdə axtarmalıyıq. Üstəlik insan həyatının irrasional sahəsi də nəzərə alınmalıdır. Fəlsəfə tarixindən bəlli olduğu kimi, mistika ilə bağlı olan insan şüurunun bu sahəsi də kifayət qədər geniş araşdırma obyektinə olmuşdur. İrrasional düşüncə inamla bağlı olduğu üçün burada ilahi varlığa inam, dini təsəvvürlər kimi sahələrə toxunmasının vacibliyini görməmək olmaz.

Tolerantlıq, sosial münasibətlərdə, daha konkret desək sosial ünsiyyətin müxtəlif səviyyələrində istifadə oluna biləcək yanaşmadır. Bu, xüsusi davranış tərzini, qiymətləndirmə, mövqedir. Tədqiqatçılar hesab edirlər ki, “tolerantlığın şəxsi mənə dəyəri kimi verilməsi onun şəxsiyyət fəaliyyəti prinsipinə çevrilməsinin, xüsusən də formalaşmış şəxsiyyət dövründə əsas şərtidir. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, kontinuum dözümsüzlüyündə tolerantlıq səviyyələrinə tolerantlığa laqeydlik, dəyər və proteksionist tolerantlıq daxildir. Qeyd etmək lazımdır ki, biz laqeydliyi tolerantlıqla kifayət qədər şərti şəkildə əlaqələndiririk, çünki tolerantlıq kontekstində fərdin mövqeyinin əhəmiyyəti vurğulanır, onun qarşılıqlı fəaliyyətə, əməkdaşlığa, dialoqa hazır olması, sonradan qarşılıqlı məqbul qərarların qəbul edilməsinə, fərqlərin aşkarlanmasından daha çox oxşar mövqelərin inkişafına səbəb olur. Ona görə də fərqi deyirik ki, laqeydlik yalnız razılığa gəlmək mümkün olmayan məsələlərdə məqbul mövqə sayıla bilər. Ümumiyyətlə, laqeydlik məqbuldan daha təhlükəlidir. Çünki asanlıqla əvvəlcə gizli, sonra isə davranış dözümsüzlüyünə çevrilə bilər”.

Aparılmış tədqiqatlar sırasında təhsil mühitinin mümkün qarşılıqlı asılılığını və tolerant keyfiyyətlərin inkişaf səviyyəsini, gender identikliyinə təsirini, oğlan və qızların dözümlülüyünü müəyyən etmək üçün müxtəlif tipli məktəblərin şagirdlərinin tolerantlıq səviyyələrini müqayisə edilmişdir.

Məqalədə aşağıdakı məqsədlərin həll edilməsi məqsəd kimi qarşımıza qoyulub:

— tolerantlığın bir-biri ilə əlaqəli komponentlər sistemi olan bir sosial fenomen kimi xüsusiyyətlərini açmaq;

— tərbiyə və təhsil prosesinin dəyər kateqoriyası kimi tolerantlığın əsas əlamətlərini təyin etmək;

— yeniyetmə şəxsiyyətin formalaşmasının yeni keyfiyyətini təmin edən tolerantlıq təhsili modelinin komponentlərinin imkanlarını araşdırmaq;

— tolerantlıq tərbiyəsinin müəyyən edilmiş nümunələri əsasında məktəbdə şəxsiyyətin tolerantlıq keyfiyyətlərinin formalaşması və inkişafı mərhələlərini tədqiq etmək.

Məlumdur ki, qədim insanların şüuru primitiv inkişaf etsə də, onlar özünü təbiətin ayrılmaz

hissəsi olduğunu yaxşı başa düşürdülər. Onlar təbiətlə birgə sevinir, kədərlənir, onu öyrənib sosial həyatın ən primitiv formalarını qururdular. Burada magiya, cadugarlıq, əfsanəçilik şəklində özü və dünya haqqında təsəvvürləri formalaşdıran insanlar qarşılıqlı münasibətləri müəyyən davranış stereotipləri üzərində qururdular. Təbii ki, burada aparıcı tərəfi dözümlülük təşkil edirdi. Ola bilsin ki, bu dözümlülüğün əsasını qorxu təşkil edirdi və əsas hüquq “daha güclü olanın” hüququ idi. Hər halda əgər insan cəmiyyəti ilkin, bəlkə də ən çətin həyat mərhələsindən daha güclü və inkişaf etmiş çıxışa bilibsə, deməli, burada qarşılıqlı şəkildə qavrama əsas rol oynamışdır. Bu inkişafda əhəmiyyətli rol oynayan digər ünsiyyət amili olmuşdur, bu da dildir.

Bütövlükdə artıq bu mərhələdə qəbilə, tayfa səviyyəsində, sonradan da xalq və millət kimi tarixi birlik sistemlərində vahid düşüncə, identiklik adlandırdığımız bir gözə görünməyən, lakin insan cəmiyyətində əhəmiyyətli rol oynayan ümumi bir ruh formalaşdırmağa başlamışdır. Adını çəkdiyimiz kateqoriyanın əmələ gəlməsində həm də cəmiyyətdaxili strukturlaşma və qruplaşma, yəni cəmiyyətin sosial-sinfi quruluşu da müəyyən rol oynamışdır. Məhz bu quruluş fərqli mövqelərin, yanaşmaların, maraqların və ideologiyaların yaranması ilə nəticələndi. Bu amil də insanların ünsiyyətində müəyyən bir mövqenin meydana gəlməsi ilə nəticələndi. Üstəlik burada insan amili, yaxud şəxsiyyətin rolu da qeyd edilməlidir. Təkanverici rolunu burada ayrı-ayrı şəxsiyyətlər, ilk növbədə görkəmli mütəfəkkirlər də oynamışdır. Onların zəkası, qabiliyyətləri, orijinal həlli və yanaşmaları vəziyyətin qiymətləndirilməsində və həllində bəzən fəvqəladə rol oynamışdır. Burada həm də kütləvi şüurun rolunu qeyd etmək lazımdır. Məhz kütləvi şüurda formalaşan stereotiplər insanların qarşılıqlı münasibətlərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. İdeologiya məhz bu yolla, yəni qədim dövrdə inanclar və dini ehkamlar şəklində, müasir dövrdə isə müəyyən qruplar və icmaların mənafeyini ifadə edən ideyalar və təsəvvürlər kimi formalaşır.

İbtidai cəmiyyətdə kollektiv fəaliyyət formaları, bir də nitqin inkişafı təfəkkürün sürətlə formalaşmasına səbəb olmuşdur. Kollektiv təcrübə insanların şüurunda xüsusi məntiqi sxemlər şəklində inikas olaraq rəşional düşüncə, bununla da dünyagörüşünün formalaşması üçün əsas yaratmışdır, insan fərdi artıq özünü həm də kollektivinin üzvü kimi dərk edərək bu münasibətlərin xarakterində müəyyən stereotipləri yaradır və mənimsəyirdi. İstənilən halda normal insan üçün kollektiv başlanğış həmişə fərdiyə nisbətə üstünlük təşkil edirdi. Bu baxımından tolerantlıq, demək olar ki, insanın sosial mahiyyətinə, onun xislətinə artıq nüfuz etmişdi, insan nəslinin təşəkkül tapmasında bunu, həm də bioloji və sosialın nisbətindən görmək olar. Tədricən insan bədəni ilə ruhun dualizmi barədə də geniş təsəvvürlər formalaşmağa başlayır. Qədim əcdadlarımız öz sosial ünsiyyətini həm də qavradığı, duyduğu ailənin xüsusiyyətləri baxımından qurmağa çalışırdı. Söhbət dini və mifoloji təsəvvürlərdən gedir. Qəbilə və tayfa şəraitində yaşayan insanlar öz münasibətlərini həm də antropo- və sosiomorfizm prizmasından qiymətləndirib qururdular.

Belə şəraitdə getdikcə artmaqda olan sitayiş obyektlərinə olan münasibət də insanlararası ünsiyyətdə öz əksini tapırdı, insanlar getdikcə daha çox təbii və sosial hadisələri səcdə obyekt kimi təyin etməyə başladılar. Bunun səbəbini insanın dünyanı qavramaq xüsusiyyətlərində axtarmaq lazımdır. Hissi-emosional tərəf üstünlük təşkil etdiyi şəraitdə ünsiyyət tərzində dözümlülük bir sosial hiss və durum kimi əmələ gəlməyə başladı. Ola bilsin ki, burada təbii, fəvqəladə qüvvələr qarşısında müəyyən qorxu hissi də yaşanırdı. Psixoloji mənada ətraf aləmin təsiri

müqayisədə, analogiyada qavranılır, xeyir-şər baxımından qiymətləndirir və birmənalı fərqləndirilirdi. Əfsanələrin yaradılması artıq onu göstərir ki, insan öz aləmini daha ümumi şəkildə qavramağa çalışır, fəvqə qüvvələri fəth etmək üçün isə magiyadan, cadugarlıqdan istifadə etməyə başlayır.

Mənəvi münasibətlərin formalaşması prosesi birbaşa digər işarələr sistemlərinin (piktoqrafiya, rəsm, yazı dili) yaranması ilə müşayiət olunur. Əqli əməyin fiziki əməkdən ayrılması nəticəsində elm, ədəbiyyat, incəsənət sahələri də inkişaf etməyə başlamışdır, insanların dünyagörüşünün əsasını mifoloji təsəvvürlər təşkil etsə də, təbiət aləmi haqqında təsəvvürlər daha mütəşəkkil və sistem xarakter daşıyırdı. Belə düşünürük ki, dünyagörüşün dini-mifoloji tərəfi inşaların qarşılıqlı münasibətlərində sosial statusla bağlı təsəvvürlərə öz təsirini göstərirdi. Qeyd olunmalıdır ki, insanların qarşılıqlı münasibətlərində əxlaqi prinsiplər də öz əksini tapırdı. Məsələn, məşhur Ptaxotepin nəsihətləri xeyirxahlıq etmək prinsipi üzərində qurulurdu.

Qədim dövrdə hökm sürən dini-mifoloji təsəvvürlər gündəlik həyatın ahəngində öz ifadəsini sosial strukturun təbəqələşməsində, allahlar panteonu vasitəsilə icmalarda, şəhərlərdə və dövlətlərdə sabitliyin qorunması və sosial nizamın əbədləşdirilməsində öz təsdiqini tapırdı (Qədim Yunanıstan, Şumer dövləti, Çin və s.). Eyni zamanda dini təfəkkürün formalaşması həm insanda ətraf aləm, həm də sosial həyat çərçivəsində insanlar, qruplar arasında olan münasibətlərində öz təsirini göstərirdi. İlahiyə, müqəddəsə inam bir tərəfdən sonsuz dünyanın dərk olunmasında acizliyini, digər tərəfdən də ümidli olmasını bildirir. Məhz dini dözümlülük öz yaranma səbəbinə görə birinci kimi göstərilə bilər.

Tədrisən çoxallahlılıq təkallahlılıqla əvəz olunduqca insanın bu sahədə mövqeyi də daha konkret xarakter almağa başladı. Dünya dinlərində insan böyük Tanrı, ilahi qüvvə qarşısında günahkar bilinərək eyni zamanda öz əmin-amanlığını, güzaranını düşünür. Buradan belə bir məsələ ortaya çıxır, insanın əxlaqi keyfiyyətləri onun real həyata, hərəkətlərinə necə uyğun gəlir? Demək olar ki, əxlaqi dini hökmlər də, əsrlər boyu ehkam kimi insan şüuruna yeridildikcə onun hadisələrə, insanların hərəkətlərinə dözümlü olmağa çağırırdı. Böyük Allahın ədalətli, eyni zamanda günahkarların cəzalandırılmasında nə dərəcədə, nə qədər tələbkar olması barədə təsəvvürü olan insan əxlaqi cəhətdən özünü yaradan Tanrı qarşısında dözümlü və itaətkar göstərməli idi. Dini təbəqə, dövlət başçıları Allahın böyüklüyünü dönə-dönə insanların şüurunda aşılaraq bununla həm də dövlətin möhkəmliyinə nail olmağa çalışırdılar. Cəmiyyət inkişaf etdikcə insan təfəkküründə rəşional tərəf üstünlük təşkil etməyə başlayır, ictimai inkişaf sabitləşir, insan həyatında sosial bərabərsizlik bərqərar olur.

Yüksək mənəvi amallar zərduştiyin xeyir və şər mübarizəsində öz ifadəsini tapmışdır. Öz fiziki ifadəsini bu amallar odun, suyun, torpağın şəcdəsində tapmışdır. Bu sahələrin dəyəri o qədər yüksəkdir ki, bunların qaralaması, basılması insan üçün ən böyük günahdır. Təbiətə belə münasibət kosmosentrizmin birbaşa ifadəsidir, insan günəş, ay, ulduzların özü ilə əlaqəsini görərək bunu fasiləsiz çəkən xeyir və şərin mübarizəsində görür. Ali ilahi qüvvələr dünya qanununu özündə təcəssüm edir, insan ruhu ölməzdir. Onun taleyi bütün kosmosun taleyi ilə birbaşa bağlıdır, insan ruhuna dəstək vermək üçün, ölümlər dünyasında yaxşı şəraitdə qalmaq üçün qohumları qurban verir, ibadətlər edirlər. Bu cür rituallar da insanlar arasında ünsiyyət qaydalarına öz təsirini göstərmişdir. Yəni insanların sosial həyatda qurduğu münasibətlərdə müəyyən sosial əsasları olan dözümlülüklə yanaşı həm də ali varlıq, ümumdünya qanunlarla

kainatı idarə edən başlanğıcın qüvvəsinə istinadən də dözümlülük öz ifadəsini insan davranışında tapırdı.

Demək olar ki, dözümlülük həm də insanın bir çox digər sosial keyfiyyətlərin üzərində qurulub inkişaf edirdi. Burada sosial mühitin rolunu qeyd edərək göstərmək olar ki, qrupdaxili iyerarxiya, ölkənin idarə olunmasında silklərə və təbəqələrə müxtəlif münasibət sosial itaətin də müxtəlif formalarını meydana gətirirdi, itaətdən başqa qorxu, çəkingənlik, gözləmə mövqeyi, ümitsüzlük də göstərilə bilər. Sosial strukturda olan qruplararası uçurum, keçilməz sədd də insanları itaətli, səbirlə olmağa çağırırdı, buna məcbur edirdi. Yəni forma və müəyyən pərdə altında əslində hakim siniflərin aparıcı mövqeyi özünü ifadə edirdi.

Eramızdan əvvəl son yüz illiklərdə dünyanın bir çox bölgələrində sosial-iqtisadi və mədəni inkişaf durmadan artırdı. Burada elm, təhsil, incəsənət daha yüksək, mütərəqqi inkişaf pilləsinə ucaldıqca insanların qarşılıqlı münasibətlərinin mahiyyəti və ifadə xarakterin də dəyişməyə başladı. Demək olar ki, bu da öz növbəsində siyasi inkişafda sosial münasibətlərin yeni zəmində, demokratik prinsiplər üzərində qurulması üçün şərait yaratdı.

Həm də qeyd edək ki, hələ qədimdən dünya sivilizasiyasının inkişaf istiqamətləri iki fərqli tərəflərə bölünmüşdü: Şərq və Qərb sivilizasiyaları. Qərb sivilizasiyanın ən nümunəvi bölgəsi kimi qədim Yunanıstanı göstərmək lazımdır. Burada sosial həyatın bir çox sahələrinin inkişafı üçün müsbət şərait yaradılmışdı, insanlar arasında formalaşan münasibətlərin əsasında vətəndaş hüquqları dururdu. Bu da öz növbəsində yaranan ünsiyyət səviyyəsinə və formalarına öz təsirini göstərməyə bilməzdi: insan həyatını hüquqi qaydalar təyin etməyə başladı. Belə şəraitdə tolerantlıq dövlət hüququ ilə nəzərdə tutulur və öz iradəsinin söz azadlığında, natiqlik qabiliyyətlərinin formalaşdırılması və istifadəsində, digər hüquq və azadlıqlarında tapıldı. Baxmayaraq ki, burada eyni zamanda çoxallahlılıq panteonu hələ də hökm sürürdü, kahinlər bir o qədər böyük rol oynamırdı. Yəni onlar diri ehkamları yaradaraq onlara itaət etmək tələbi ilə çıxış etmirdilər. Bütövlükdə isə insanla təbiət arasında münasibətlər getdikcə genişlənir, daha mürəkkəb və zəngin olurdu. Bu münasibətlərin idarə olunması və tənzimlənməsi yolları da getdikcə daha mürəkkəb xarakter daşıyırdı.

İnsanlarda ruh, cisim, inkişaf, əxlaq haqqında olan təsəvvürlər də getdikcə dərinləşirdi. Cəmiyyətdə əxlaqi şüur formalaşır, əxlaqi keyfiyyətlər haqqında təsəvvürlər isə insan həyatında aparıcı rol oynamağa başlayırdı. Bu o deməkdir ki, insan hərəkətləri, fəaliyyəti əxlaqi borc üzərində qurulur və həyata keçirilirdi. Şəxsi və ictimai xeyir naminə fərdiyyətçilik üzərində kollektivçilik, ümumi fəzilət qalib gəlməli idi. Demək olar ki, dözümlülüyn, yəni tolerantlığın dərin əsasını, aparıcı prinsipini məhz insan eqoizmi üzərində qələbə təşkil etmişdi. Bu o deməkdir ki, zəruri davranış real vəziyyəti qəbul etməkdə tolerant olmaq, müəyyən dərəcədə buna ruhən hazır olaraq, mənəvi keyfiyyət kimi bunu ifadə etmək mümkündür.

Tolerantlığın bir emosional durum, düşünülmüş davranış tərzini və mənəvi amal kimi vəziyyətinə daha bir formanın - bədii təfəkkürün inkişafı nəticəsində incəsənətin bir çox istiqamətləri də təsir göstərərək təkan vermişdi. Mənəvi mədəniyyətin inkişafı elmin, bütövlükdə mənəvi həyatın inkişafına təkan vermişdir. Bunun da əsasında dünyagörüşünün rəşional əsasları getdikcə daha da genişlənirdi. Mifologiya elmə doğru irəlilədikcə rəşional təfəkkürün imkanları da artırdı. İntellektual inkişafın əsasları həm də sosial-iqtisadi və sosial-mənəvi amillərdən irəli gələrək formalaşırırdı. Elmin inkişafında hər bir anlayışın formalaşması yolu əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Humanitar elmlərdə də bu müşahidə olunur, ola bilsin ki, burada çətinliklər

daha çoxdur. Hər halda unutmamaq olmaz ki, hər bir istifadə olunan kateqoriyanın inkişaf mərhələləri ilə yanaşı həm də ümumi inkişaf istiqaməti nəzərə alınmalıdır.

Hələ qədim dövrdən etibarən insanın istər ruhu, istərsə də bədəni dünyaya, Kosmosa bənzər olduğunu qeyd edirdilər. İnsan ruhunun həm ümumelmi, həm də mənəvi tərəfi var. Mənəvi tərəf özündə dərkətmə qabiliyyətini və əxlaqı məzmunu birləşdirir. Demokrit ruhu ağıl ilə eyniləşdirsə də, onun ikinci tərəfini də göstərirdi. Bu insan bədənində paylanan ruhdur. Dərəkətmə də iki yerə bölünür: hissi və rasiona (Demokrit). hissi və rasiona düşüncə yolları insanı həqiqətə doğru aparır. Empirik biliklər həm də insanda rəy müxtəlifliyini, qiymətləndirməni, nəyəyə münasibətini bildirilməsi ehtiyacını formalaşdırır. Hər iki koqnitiv dərkətmə yolu insanın cəmiyyətdə əmələ gələn münasibətlərdə, o cümlədən tolerantlığı bildirməklə iştirakını təyin edir.

Tolerantlıq kateqoriyasına istər elmi-nəzəri, istərsə də praktik baxımından müraciəti əsaslı şəkildə Allah ideyasına, politeizm şəraitində əhali arasında geniş yayılmış inanclar, səcdələr, ibadətlərə münasibətində özünü göstərirdi. Bəzi mütəfəkkirlər hesab edirdilər ki, ənənəvi Allah obrazı insanlar tərəfindən yaradılmış, müəyyən mənada təbiətin qüvvələrinə bənzədilirdi (Empedokl, Ksenofan). Demokrit Allahların cismani təbiətini vurğulayırdı. Ksenofon həm də allahı panteizm mövqeyindən qiymətləndirirdi. Eyni zamanda filosoflar tədricən ön plana kosmoloji ideyalar əvəzinə antropoloji ideyalar çəkilməyə başladılar. Mənəvi və maddi mədəniyyət sahələri inkişaf etdikcə insanın da bütövlüyü, burada təbii başlanğıcın rolu önə çəkilir.

Sosial münasibətlərin araşdırılmasına təbabətlə (Hippokrat) və tarixlə (Herodot) yanaşı bədii sənət sahələri də (ədəbiyyatın klassik janrlarının inkişafı) təsir etmişdir. Burada insanın əxlaqı-psixoloji və əxlaqı-sosial xüsusiyyətləri geniş təhlil olunur (Fukidid), xalq kütlələrin idarə olunmasında istifadə olunmalı siyasət əsaslandırılırdı. insanların bir-birinə münasibətlərində təsadüfün rolu, sosial həyatda baş verən hadisələrin gözlənilməzliyi, ümumiyyətlə əxlaqı-sosial fəlsəfənin problemləri əsaslı şəkildə Demokrit, Sokrat, Platon, Aristotel tərəfindən təhlil olunurdu. Qeyd etməliyik ki, həyat fəaliyyətinin bir çox sahələrinin dairəsi genişləndikcə insanların ünsiyyət imkanları da genişləndirdi (bəlağət sənətinin yaradılması və s.). Bu da öz növbəsində humanitar sahələrin inkişafına təsir edirdi. Məlumdur ki, tolerantlığın sosial-mədəni və pedaqoji fenomeninin çoxşaxəli xarakteri təhsil və tərbiyənin məzmununda reallaşır. Tədris prosesini təşkil edərkən şəxsiyyətin sosiallaşması və özünüdərkətmə mexanizmləri və subyektin dünyaya motivasiya əsasında münasibətlərinin formalaşmasının xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Müəllimlərin tolerantlıq tərbiyəsi məsələsində səriştəsi onların tolerantlıq keyfiyyətlərinin yüksək səviyyədə inkişafı ilə təsdiqlənir. Təhsil sisteminin məqsədləri, məzmunu, prinsipləri və vasitələri tolerantlıq pedaqogikasının konseptual ideyalarını əks etdirir.

Tolerantlıq tərbiyəsi məsələsində müəllimin səmərəli fəaliyyəti üçün zəruri olan əsasları nəzərdən keçirərək belə nəticəyə gəldik ki, tolerantlıq müəllimin səriştəsi üçün zəruri şərtidir. Tolerantlıq səviyyəsinin emosional-iradi və davranış xüsusiyyətlərini birgə fəaliyyət zamanı şagirdlərin davranışının, emosional vəziyyətinin müşahidəsi prosesində müəyyən etmək olar (rol oyunları, problemlə müzakirələr, debatlar və digər fəaliyyətlər, xüsusən də tolerantlığın inkişafına töhfə verən texnologiyaya aid olduqda. Tolerant şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin inkişafına yönəlmiş bütün növ tərbiyə və məktəbdənkənar fəaliyyətləri tolerantlığın tərbiyəsi vasitəsi adlandırmaq olar.

Ziddiyyətləri aradan qaldıran və ya onların nəzərdən keçirilməsini və həllini tələb edən

problemləri üzə çıxaran belə vəziyyətlərin modelləşdirilməsi tolerant mühitdə münasibətlərin formalaşmasının xüsusi təşkil olunmuş prosesidir. Təhsilin həyata keçirilməsi tolerantlıq tərbiyəsi prinsiplərinin həyata keçirilməsinə əsaslanır ki, bunlar arasında həssas inkişaf dövrləri (təbii uyğunluq) nəzərə alınmaqla bütövlük və məqsədyönlülük, fərdilik, təhsilin subyektivliyi, multikulturalizm prinsiplərini, daha sonra mövcud dəyərlərin və real həyat münasibətlərinin vəhdəti, tolerantlıq tərbiyəsi prosesinin sosial şərtliliyi və təhsil müəssisəsində tolerant mühitin yaradılması prinsiplərini ayırırıq.

Problemin aktuallığı. Tolerantlığı müasir dövrdə daha çox siyasi, dini, mənəvi-əxlaqi münasibətlərdə axtarır və təhlil edirlər. Pedaqogika baxımından bu sosial hadisəni daha ümumi şəkildə götürən mədəniyyət çərçivəsində onun ifadə tərzini və xarakterini öyrənmək işin aktuallığını təşkil edir.

Problemin elmi yeniliyi. Tolerantlıq hadisəsinin yeniyetmələrin dünyagörüşündə tutduğu yeri təyin etməklə onun insan həyatında oynadığı rolun müəyyən edilməsi əsərin yeniliyini göstərir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalə yeniyetmə gənclərin, tələbələrin və magistrantların istifadə etməsində əhəmiyyətli rol oya bilər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanca tolerantlıq ənənəsi. Red. N.Məmmədov. Bakı: Nurlar nəşriyyat-poliqrafiya mərkəzi, 2015. - 160 s.
2. Azərbaycan xalq əfsanələri (1985) (Tərtibçi Paşavev S). Bakı: Yazıçı. - 286 s.
3. Bünyadzadə K. Təsəvvüf fəlsəfəsinin ilk mənbələri. Sərrac Tusinin «əl-Lümə» əsəri. - Bakı: Qamma servis, 2002. - 232 s.
4. Божкова Г.К. (1998). Религиозное мировоззрение вчера и сегодня (философско-социологический аспект) // Известия Дальневосточного федерального университета. Экономика и управление, № 1, с. 113-122
5. Forst Rainer (2001). Tolerance as a Virtue of Justice // Philosophical Explorations An International Journal for the Philosophy of Mind and Action, Volume 4. - Issue 3: Civic Virtue and Pluralism, Pages 193-206.
6. Коростовцев М.А. (1983). Литература Древнего царства (III тыс. до н. э.): [Литература Древнего Египта] // История всемирной литературы: В 8 томах / АН СССР; Ин-т мировой лит. им. А. М. Горького. - М.: Наука, 1983-1994. - История всемирной литературы: в 9 т. - Т. 1. - С. 57-64.
7. Кохановский В.П. Учебное пособие для аспирантов. / Кохановский В.П., Лешкевич Т.Г., Матяш Т. П., Фатхи Т.Б. Ростов н/Д: Феникс, 2004. - 608 с.
8. Krishnamurthy Kavirayani (2018). Historical perspectives on personality - The past and current concept: The search is not yet over // Archives of Medicine and Health Sciences, Volume 6, Issue 1, p. 180-186.
9. Леви-Брюль Люсьен. Первобытный менталитет. - Перевод с французского Е.Калыцикова. — СПб.: «Европейский Дом», 2002. 400 с.

10. Маслова Г.Г. Воспитание толерантности как фактор развития личности. Авто-реферат дисс. на соиск. уч.степени канд. пед.наук. Псков, 2008. - 29 с.

11. McLuhan M., Hutchon K., McLuhan E. City as Classroom: Understanding Language and Media. The Book Society of Canada Limited, 1972.

12. Mikael Hjerm, Maureen A. Eger, Andrea Bohman & Filip Fors Connolly (2020). A New Approach to the Study of Tolerance: Conceptualizing and Measuring Acceptance, Respect, and Appreciation of Difference // Social Indicators Research, volume 147, pages 897-919.

13. Соколов В.В.. философия как история философии. Учебнонаучное пособие. - 2-е изд., испр. и доп. - М.: Академический проект, фонд «Мир», 2012.- 846 с.

14. Руссо Ж.Ж. Об общественном договоре. Трактаты / Пер. с фр. - М.: “Канон-пресс”, “Кучково поле”, 1998. - 416 с.

Г.Г. Керимова

**В духе национальных духовных ценностей молодежи
фактор толерантности в образовании
Резюме**

Конкретные выражения отношения к миру выражаются в различных формах жизнедеятельности. Однако концепция более общего и универсального подхода проявляется в моральных правилах. Правила совместного проживания - древнейшие формы социального общения, сформировавшиеся в человеческом обществе. Они время от времени меняются, носят исторический характер и сохраняют свое значение по сей день. Область науки, изучающая моральные правила, в силу своей общности близка как социальной, так и гуманитарной областям. Как этика она близка философии, а по своему выражению в человеческом поведении близка областям психологии и педагогики. В зависимости от уровней общения моральные правила могут носить более абстрактный или более волево-эмоциональный характер. Как известно, общим носителем общественных отношений с точки зрения социальных институтов является культура. Культура – это содержание, образ и стиль человеческой жизни как продукт человеческой деятельности. Толерантность в широком смысле слова является одной из основных ценностей и норм среди национально-нравственных ценностей, формируемых у подростков. В общении, по отношению к какому-либо событию, в правилах поведения толерантность, то есть толерантность, выступает ведущей стороной.

G.H. Karimova

**In the spirit of national spiritual values of youth
factor of tolerance in education
Summary**

Concrete expressions of attitude to the world express themselves in various forms of life activity. However, the concept of a more general and universally achieved attitude manifests

itself in moral rules. Cohabitation rules are the oldest forms of social communication formed in human society. They change from time to time, have a historical character and retain their importance to this day. The field of science that studies moral rules is close to both social and humanitarian fields due to its generality. As ethics, it is close to philosophy, and as it is expressed in human behavior, it is close to the fields of psychology and pedagogy. Depending on the levels of communication, moral rules can be more abstract or more volitional-emotional in nature. As is known, the common carrier of social relations in terms of social institutions is culture. Culture is the content, manner and style of human life as a product of human activity. Tolerance in the broad sense of the word is one of the main values and norms among national and moral values formed in teenagers. In communication, in relation to any event, in the rules of conduct, tolerance, that is, tolerance, acts as a leading party.

Redaksiyaya daxil olub: 09.07.2024